



Dilqəm ƏHMƏD

Ötən ilin noyabr ayında Türkiyədə "Askeri Tarih Belgeleri" adlı jurnalın "Qafqaz İslam Ordusu. Azərbaycan hərəkəti" adlı xüsusi buraxılışı dərc olundu. 500-dən çox səhifəsi olan topluda Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı hərbi raportlar dərc edilib. Nuri paşanın göndərdiyi bu raportların nəşri o dövrdə Zəngəzurda, Qarabağda, Bakıda vəziyyəti anlamağımız üçün önəmli qaynaqdır.

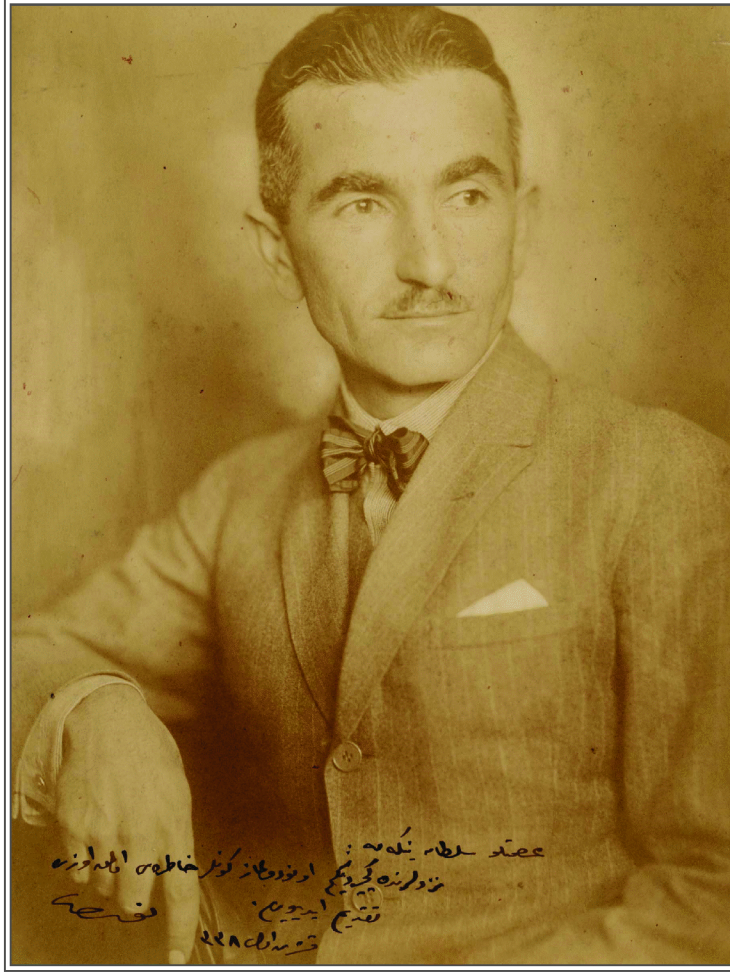
1918-ci il mayın 19-da Qafqaza daxil olan Nuri paşa Zəngəzurdan göndərdiyi şifəli məktubunda bölgə ilə bağlı ilk raportunu hazırlayıb. O, Qafqazdakı vəziyyəti bu şəkildə izah edib: "Dünən Qafqaza daxil oldum. Yaxşı qarşılandıq. Qarabağdakı yanım milyon əhalinin 45 faizi ermənidir. Ermənilər kamikam silahlanmışlar, əsgəri təşkilatları, elmi vəsaitləri vardır. Mühüm yollar təhkim, bəzi kəndlər arasında telefon əlaqəsi təsis edilib. Müsəlmanların ancaq iki faiz silahlıdır. Öz aralarında qətlər olur. Ermənilər vəziyyətə hakimdir. Ermənilər 15-ə qədər müsəlman kəndini dağıdıblar. İngilis ordusunun imdadlarına yetişməyə qanadılar".

Məktubdan da aydın olduğu kimi Anadoludan gələn çetələr, eləcə də Qarabağa köçürülmüş ermənilər 1918-ci ildə artıq Bakıdakı kimi silahlı hərbi

anarxiyanı aradan qaldıraraq erməniləri təhdid edə biləcək bir qüvvətin təşkilini lazım görürəm. Bu məqsədlə keçdiyim beş qezada bir zabit qoyaraq əsgəri təşkilatları qurmağa başladım". Bu raportda Nuri paşanın ordusunun az olmasının yerli əhalini məyus etdiyi qeyd olunub. Görünür, Nuri paşa əvvəlcə az bir ordu ilə yola düşüb, ardınca qoşunun davamı gəlib. Paşa da əhaliyə bu şəkildə söyləyib.

İyun ayının 12-də Nuri paşa Gəncədəki erməni taboruna gün batımından iki saat öncəyə qədər silahı yerə qoymalarını bildirib, belə olan təqdirdə onların əhalidən hesab olunacağını, sərbəst qalacağını qeyd edib. Çünki Nuri paşanın Qafqazda olarkən ən çox ehtiyat etdiyi məsələ Gəncə və Qarabağdakı silahlı ermənilərin Bakıdakı bolşevik hökumətinə dəstək verməsi idi. Ona görə də Gəncədən göndərdiyi raportda açıq şəkildə yazıb: "Gəncə və Qarabağ tərəflərində yaşayan ermənilər bolşevik hərəkatında iştirak edərlərsə, vəziyyətimizin çox vahiməli olacağı və yüz minlərlə müsəlmanın qanının töküləcəyi mütləqdir".

Bakının azad olunmasından sonra da erməni məsələsi Nuri paşanın diqqətində olub. 1918-ci il oktyabrın 8-də Tiflisdəki Osmanlı mürəxxəsi Əbdülkərim paşaya göndərdiyi raportda yazıb:



Nuri paşanın Zəngəzurdan raportu

nin ən cəsur və ən nəcib əsgəri olan Türk oğullarına minnətdar olduğumu arz etməklə iftixar edirəm, efəndim".

Topluda həmçinin Fətəli xanın imzaladığı Azərbaycan Cümhuriyyətinin müvəqqəti hərbi qanununun geniş mətni dərc olunub.

Nuri paşanın çəkdiyi Azərbaycan bayrağı

Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra 1918-ci il iyunun 21-də qırmızı parçadan hazırlanmış, qırmızı yerlik üzərində ağ aypara və səkkizguşə ulduz təsvir edilmiş bayrağı dövlət bayrağı kimi qəbul edib. Osmanlı xanədanlığının bayraqlarından biri olan bu bayrağın seçilməsi imperiya ilə olan münasibətlərə görə olub, müttəfiq ölkədə hələ 1793-cü ildə Sultan III Səlim dövründə rəsmi dövlət bayrağı kimi təsdiqlənib.

Təbii ki, Tomsonun Azərbaycanda görmək istəmədiyi təkə Osmanlı əsgərləri deyildi. Eləcə də Osmanlıları xatırladacaq hər şeyə qarşı idilər. I Dünya müharibəsində qarşı-qarşıya gələn iki dövlət arasında bu kimi addımlar təbii qarşılanmalı idi. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti də Osmanlı bayrağını dəyişdirmək və qurulan dövlətdə birliyin təcəssümü naminə o dövrlərdə düşüncələrdə hakim olan "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" ideyasını rəhbər tutaraq yeni bayrağı qəbul etmək qərarı verib. "Azərbaycan" qəzeti 11 noyabr tarixli nüsxəsində belə yazıb: "Yenə həman iclasda Azərbaycan bayrağı layihəsi təsdiq edilmişdir. Bayraq yaşıl, qırmızı və mavi rəng olub, üzərində hilal və 8 guşəli yıldız olacaqdır"

Təbii ki, Azərbaycanın Osmanlıdan asılı olduğu bu dövrdə bir sıra addımların xanədanlıqla razılaşdırılması qanunauyğun idi. Çünki 28 mayda Tiflisdə elan edilmiş dövlətin öz ərazilərində mövcud olması üçün çətin zamanları yaşasa da, Osmanlıya böyük ehtiyacı var idi. Buna görə də Məhəmmədəmin Rəsulzadənin rəhbərliyində Osmanlıya heyət göndərilib, ondan öncə isə Batum müqaviləsi imzalanıb.

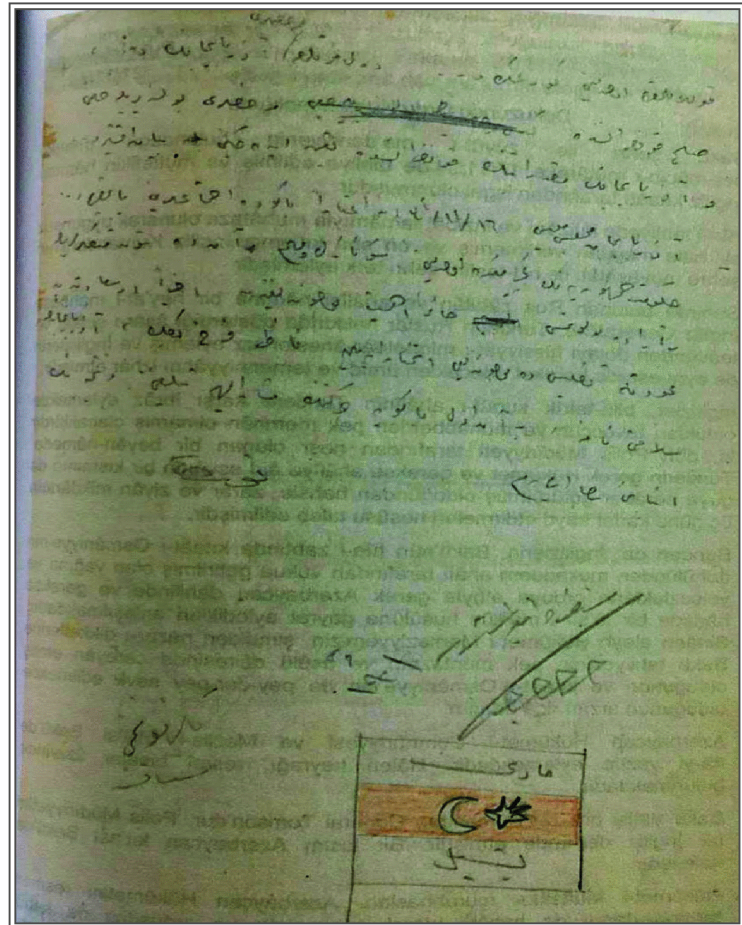
Osmanlı təsiri sonrakı dövrlərdə də davam edib. Belə ki, AC Təriq və Məabir Nəzarətinin (Yollar Nazirliyinin) gəmiləri üçün 1 avqust 1918-ci ildə kiçik dəyişikliklərlə Türkiyə ticarət gəmilərinin bayrağı ömək kimi qəbul edilib.

sərt danışıb, "mən qalib dövlətlərin təmsilçisi olaraq Bakını işğal edəcəyəm" deyib. Bundan əsəbləşən Əhməd bəy "Bizim ölkəmiz Hindistan deyil, eger general bu şəkildə və bu tonda bizimlə danışacaqsa, artıq müzakirə edəcəyimiz bir məsələ qalmır" deyərək ayağa qalxıb. Bu cavabdan sonra Tomson məsələni yerində tədqiq edəcəyini, Azərbaycanın haqlarına hörmət edəcəyini bildirib.

Həqiqətən də elə olub.

Təbii ki, Tomsonun Azərbaycanda görmək istəmədiyi təkə Osmanlı əsgərləri deyildi. Eləcə də Osmanlıları xatırladacaq hər şeyə qarşı idilər. I Dünya müharibəsində qarşı-qarşıya gələn iki dövlət arasında bu kimi addımlar təbii qarşılanmalı idi. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti də Osmanlı bayrağını dəyişdirmək və qurulan dövlətdə birliyin təcəssümü naminə o dövrlərdə düşüncələrdə hakim olan "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" ideyasını rəhbər tutaraq yeni bayrağı qəbul etmək qərarı verib. "Azərbaycan" qəzeti 11 noyabr tarixli nüsxəsində belə yazıb: "Yenə həman iclasda Azərbaycan bayrağı layihəsi təsdiq edilmişdir. Bayraq yaşıl, qırmızı və mavi rəng olub, üzərində hilal və 8 guşəli yıldız olacaqdır".

Şübhəsiz ki, yeni bayraq daha kamil, daha bütünləşdirici idi. Baxmayaraq ki, işin içində İngiltərə-Osmanlı qarşılıqlığı vardı, amma bayrağın



dəstələr qurub, bir çox müsəlman kəndlərini dağıdıb, ingilislərin dəstəyini gözləyiblər. Məktubun davamında Nuri paşa silahlı birliklərin formalaşması üçün çoxlu pula ehtiyacı olduğunu və qərarlarını Nuxa şəhərində quraçağını bildirib. Təəssüf ki, azərbaycanlıların Qarabağda cüzi qisminin silahlı olduğunu və öz aralarında da qarşıdurmalar yaşandığını qeyd edib. Azərbaycan türklərinin Çar Rusiyası dövründə hərbi xidmətə aparılmamalarının ziyanlı tərəfi burada da özünü aşkar göstərib.

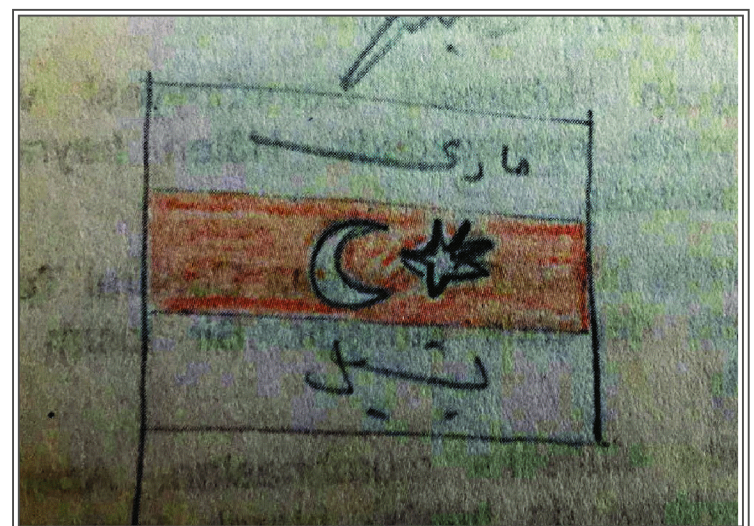
Mayın axırında göndərdiyi digər bir raportunda Nuri paşa Qafqazın daxilində hər yerdə müsəlmanlardan böyük hüsn-qəbul gördüyünü qeyd edib. Müsəlmanların Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinə əhəmiyyət vermədiyini yazan Nuri paşa erməni fitnəsi ilə bağlı tədbir görülməsini lazım bilib: "Müsəlmanlar arasında ittifaqı təmin edərək,

"Qarabağda birliyimiz Xankəndi istiqamətində yürüməkdədir. Şuşa və Gəncə civarındakı erməni kəndləri silahlarını təslim etməkdədirlər".

Oktyabrın 9-da Nuri paşanın göndərdiyi digər bir raportda Şuşanın azad edilməsindən bəhs edilib: "8/10/1918 saat 9.30-da Şuşa qəsəbəsi müharibəsiz işğal edilmişdir. Əhali əsgəri bayraqlarla qarşılanmışdır. Gorusun 35 kilometr şimalında Mışkəndə irəliləmək istəyən bir qism erməni qüvvəti milislərimiz tərəfindən qovulmuşdur".

Topluda maraqlı sənədlərdən biri Azərbaycanın Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin 19 sentyabrda Nuri paşaya göndərdiyi teleqramdır. Fətəli xan Türk ordusunu bu şəkildə mədhi edib:

"Komandanlığınız altında olan cəsur Türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı Bakını düşməndən xilas edildiyi münasibətlə millətin zati həmyöypərvərlərinə və dünyaya



Mondros müqaviləsindən sonra Osmanlı ordusunun Bakıdan çıxması məcburiyyəti özü ilə yeni dəyişikliklər də meydana gətirib. Müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycan ərazisi İngiltərənin nəzarətinə keçib. O zaman İstanbulda fəaliyyət göstərən Əlimərdan bəy Topçubaşı Osmanlıya nota versə də, heç bir faydası olmayıb. Baş verənləri dəqiq anlayan Azərbaycan hökuməti Əhməd bəy Ağaoğlunun rəhbərliyində Ənzəlidəki ingilis ordusunun komandanı general Tomsonun yanına heyət göndərilib. (Gələcəkdə Malta adasında ingilis əsirliyində saxlanılan Əhməd bəy bu faktı ingilislərə xatırladacağı).

Cümhuriyyət deputatlarından Məhəmmədəliq Aranın yazdığına görə, general Tomson Azərbaycan heyəti ilə

kildə tanınmasa da, ingilis komandanlığı bəyanatlarında "Azərbaycan Cümhuriyyəti rəyasəti" ifadəsini istifadə edib, xüsusi olaraq tanıyıb. Azərbaycanın müqəddəratının Paris Sülh Konfransında həll ediləcəyini bildirib.

Nuri paşa bu raportunun birinci maddəsində Azərbaycanın yeni bayrağını da qeyd edib, hətta qələmkə şəklində də çəkib. Raportda Nuri paşa qeyd edib: "Hökuməti-i Cümhuriyyəyə bayrağı sancaq dirəyinə amud (sütun) olmaq üzərində üstündə mavi, ortada qırmızı, altında yaşıl olmaqla üç rəngdən və ortadakı qırmızı qismində bəyaz olaraq bir ay-üldüzdən ibarət bulunmaqladır".

Göndərdiyi raportun sənədində Nuri paşa bayrağın qırmızısını çəkib, digər yerlərdə isə Osmanlı alifbası ilə "mavi" və "yaşıl" yazıb.